

**“EN KARA”DAN “ANKARA”YA:
SERVET-İ FÜNÛN’DAKİ GEZİ YAZILARI VE AHMET
İHSAN TOKGÖZ’ÜN ANKARA YAZILARI**

Necati TONGA*

Öz

1891 yılında yayımlanmaya başlayan Servet-i Fünûn, edebiyatımızın batılılaşması hususunda önemli görevler üstlenen bir mecmuadır. Edebiyat-ı Cedide topluluğuna ev sahipliği yapan mecmuada şiir, roman, makale, deneme, mensur şiir türlerinde pek çok eser neşredilmiştir. Yayımlandığı dönemde önemli bir boşluğu dolduran dergide seyahat yazısı türünde de pek çok eser basılır. Bu eserler içerisinde en dikkat çekicilerinden bazıları ise aynı zamanda derginin sahibi olan Ahmet İhsan Tokgöz tarafından kaleme alınan Ankara ile ilgili gezi yazıdır. 1893 yılının Temmuz ayı içinde Ahmet İhsan imzasıyla beş seri hâlinde yayımlanan “Ankara Müşahedatı”, bu yazılardan ilkidir. Ankara Müşahedatı, Cumhuriyet döneminden evvel Ankara’nın özelliklerini yansıtır. Ahmet İhsan’ın Ankara ile ilgili bir diğer yazısı, 1 Şubat 1927 tarihli Servet-i Fünûn’da yayımlanan “Ankara’da Ne Gördüm?”dür. Yazar, bu yazısında ise yaklaşık otuz beş yıl önce gördüğü Ankara’daki sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik değişimi ayrıntılarıyla anlatır. Yazarın o dönemde Ankara’yı İstanbul ile kıyaslaması ve bu kıyaslamada Ankara’yı üstün görmesi dikkat çekmektedir. Ahmet İhsan, Servet-i Fünûn dergisi Uyanış adını aldıktan sonra 1929’da yayımladığı “Ankara’da Dört Gün” adlı yazısında ise başkenti artık bir Avrupa kenti olarak gördüğünü ilan eder ve Ankara’daki değişimler ile ilgili ayrıntılara eğilir. Yazar, 1931 yılından sonra “Ankara Postası” başlığıyla başkenti değerlendiren yazılar kaleme almayı sürdürür. Ahmet İhsan’ın Ankara yazıları, başkentin tarih içindeki gösterdiği değişimi yansıttasının yanı sıra, bu değişimi kronolojik bir sıra ile dönemin önemli bir aydınının gözünden vermesi bakımından da önemli veriler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ankara, seyahatname, Ahmet İhsan Tokgöz, Servet-i Fünûn.

**FROM “THE MOST BLACK” TO “ANKARA”: TRAVEL
ARTICLES IN SERVET-İ FÜNÛN AND AHMET İHSAN
TOKGÖZ’S ARTICLES OF ANKARA**

* Dr., Kırıkkale Millî Eğitim Müdürlüğü, Orcid: 0000-0002-5937-2808

e-posta: necati.tonga@gmail.com

Geliş / Received: 9 Mart / March 2021
Kabul / Accepted: 17 Mayıs / May 2021

Abstract

The reason for publication in 1891, Servet-i Fünûn is a magazine that undertakes important tasks in the westernization of our literature. Many works in the genres of poetry, novels, articles, essays, prose poems were published in the magazine, which hosts the Edebiyat-ı Cedide community. The magazine, which filled an important gap in the period it was published, also publishes many works in the form of travel articles. Some of the most striking of these works are the travel articles about Ankara written by Ahmet İhsan Tokgöz, who is also the owner of the magazine. "Ankara Müşahedatı", which was published in five series with the signature of Ahmet İhsan in July 1893, is the first of these articles. Ankara Müşahedatı reflects the characteristics of Ankara before the Republic period. Another article by Ahmet İhsan about Ankara is "Ankara'da Ne Gördüm?" Published in Servet-i Fünûn on February 1, 1927. In this article, the author describes in detail the social, cultural, political and economic change in Ankara, which he saw about thirty-five years ago. It is noteworthy that the author compared Ankara with Istanbul at that time and considers Ankara superior in this comparison. Ahmet İhsan declares that he sees the capital as a European city in his article titled "Ankara'da Dört Gün" published in 1929 after Servet-i Fünûn magazine took the name Uyanış and deals with the details about the changes in Ankara. The author continues to write articles evaluating the capital under the title "Ankara Postası" after 1931. Ahmet İhsan's articles on Ankara contain important data in terms of reflecting the change of the capital in history, as well as showing this change in chronological order from the eyes of an important intellectual of the period.

Keywords: Ankara, travel book, Ahmet İhsan Tokgöz, Servet-i Fünûn.

Giriş: Servet-i Fünûn Mecmuası Üzerine

Modern Türk edebiyatının doğuşu ve gelişmesi, büyük ölçüde süreli yayımların gelişimiyle paralellik gösterir. Bu sebeple Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde (2007: 141) gazeteciliği ayrı bir başlık altında değerlendirerek yeniliğin memleket içinde yerleşmesinde ve gelişmesinde periyodikleri önemli bir âmil olarak ele alır. Tanzimat döneminden itibaren gazetelerde başlayan edebî hareketlilik, zamanla dergilerde de kendini göstermiş, günümüze dek süreli yayınlar çeşitli edebiyat hareketlerine ev sahipliği yapmıştır. Bazı edebî form ve türlerin ilk kez ortaya çıktığı süreli yayınlar, aynı zamanda edebiyata hevesli gençlere sayfalarını açmaları sebebiyle de birer "okul" hüviyeti kazanmışlardır.

27 Mart 1891'de çıkmaya başlayan *Servet-i Fünun*, edebiyat tarihimize damga vurmuş periyodiklerden biridir. 1877 yılında yayımlanmaya başlayan günlük *Servet* gazetesinin eki olarak yayın hayatına atılan dergide ilk bir yıl boyunca derginin imtiyaz sahibi olarak D. Nikolaidis ismi kaydedilirken, dergi daha sonra el değiştirerek Ahmet İhsan

Bey¹ tarafından çıkarılmaya başlamıştır. Dönemin usulünce ismi Mabeyn tarafından belirlenen *Servet-i Fünun*, 33. sayısındaki Kızkulesi fotoğrafının II. Abdülhamid tarafından beğenilmesi üzerine Bâbüâlî tarafından himaye görmeye başlar.

Şekil 1. Servet-i Fünun mecmuasının ilk sayısının kapak fotoğrafı.

Şekil 2. Ahmet İhsan Tokgöz gençlik yıllarında.

Yarım asırdan fazla bir süre neşredilen ve Türk kültür-fikir hayatını derinden etkileyen *Servet-i Fünun*'un bu kadar uzun süre matbuat

¹ Kastamonulu bir aileye mensup olan Ahmet İhsan Tokgöz, 1867 yılında babası Ahmet Halid Bey'in muhasebecilik ve defterdarlık yaptığı Erzurum'da dünyaya geldi. İlk ve ortaöğrenimini babasının görevli bulunduğu İşkodra ve Şam'da tamamladı. Şam Askerî Rüştiyesi (1880) ile Üsküdar İdadisi'ni bitirdi. Daha sonra Mülkiye Mektebi'ne girip 1887 yılında bu okuldan mezun oldu. Mezuniyetten sonra, önce Hariciye Tercüme Kalemî'nde, sonra Tophane Müşirliği'nde tercüman olarak çalıştı. Son görevden istifa ettikten sonra gazetecilikle ilgilenip 1887'de *Umran* adlı ilk dergisini çıkarmaya başladı. Aynı dönemde Jules Verne'in eserlerini tercüme etmeye karar verdi. Mustafa Nuri Efendi ve Âsım Bey'le birlikte Âlem Matbaası'nı satın alıp 1891'den itibaren *Servet-i Fünun* dergisini yayımlamaya başladı. 1891'de Avrupa'ya bir seyahat düzenledi, bu seyahatiyle Batı basınındaki yenilikleri takip edip ülkemize getirdi. 1912 yılında Beyoğlu Belediye Başkanı olarak görev yaptı, Ticaret Mekteb-i Âlisi'nde iktisadî coğrafya dersleri verdi. 1917 ve 1918 yıllarında Viyana ve Berlin'de bulunan yazar, 1920 ve 1925 arasında Avrupa'yı tekrar gezmek için yola çıkıp Lozan, Prag ve Londra'da matbuat delegeliği yaptı. Türkiye'ye döndükten sonra matbaacılığa ve *Servet-i Fünun* dergisini çıkarmaya devam eden yazar, 1931'de Ordu mebusu olarak TBMM'ye girdi, ölüncüye dek milletvekili olarak görev yaptı. Elli iki yıllık matbuat hayatında telif ve tercüme pek çok esere imza attı. 28 Aralık 1942'de Değirmendere'deki evinde vefat etti. (Ahmet İhsan Tokgöz'ün hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ercilasun, 1996).

hayatımızda boy göstermesinde şüphesiz ki derginin sahibi Ahmet İhsan Tokgöz'ün gayreti etkili olmuştur. Bilge Ercilasun, yazar hakkında hazırladığı biyografide yazarın edebiyat ve kültür hayatımızda oynadığı rolü şu cümlelerle değerlendirmiştir:

“Ahmet İhsan ve Servet-i Fünûn... Yeni Türk Edebiyatı'nın birkaç devrini içine alan ve daima birbirine bağlı olarak hatırlanan bu iki isim, Türk edebiyatı tarihinde ve Türk basın hayatında büyük önem taşımaktadır. Ahmet İhsan yirmi yaşlarında iken başladığı dergiciliği ve yayıncılığı ölünceye kadar bırakmamıştır. Büyük bir gayret, titizlik ve ciddiyetle Servet-i Fünun Dergisi'ni çıkarmış, bu suretle birkaç nesil üzerinde derin tesirler bırakmıştır. 1891'den itibaren elli iki yıl süreyle, cemiyetimizde hamle yapan Türk aydın ve edebiyatçıların büyük bir kısmı, Servet-i Fünûn sayfalarından yetişmiştir.” (Ercilasun, 1996, s. IX).

Mizanpaj, basım, kâğıt ve edebî eser temini gibi hususlarda dergiye yön veren isim Ahmet İhsan Tokgöz'dür. Tokgöz, *Matbuat Hatıraları*'nda dergisinin Avrupai bir görünüm alması için o dönemde yaptıklarını şu cümlelerle anar:

“*Servet-i Fünun*'un ilk altı sayısını Babıâli yokuşunun köşebaşı şimşir hakkaklarına yaptırdığım resimlerle, Mercan'daki Bible House'dan kiraladığım galvanolarla, Paris'teki bir ajanstan getirttiğim ünlü ecnebilerin portreleriyle donatmışım. İlk Avrupa seyahatimden dönerken Viyana'da Angerer ve Goeschel çinko ve hak fabrikasıyla yaptığım anlaşma üzerine, İstanbul manzaraları fotoğraflarını bu kuruluşa göndermişim; bunların klişeleri geldi. Paris'te ve Viyana'da matbaaları gezip inceleyerek bu yeni icat klişelerin nasıl basıldığını, ne gibi mürekkep kullanmak gerektiğini de öğrenmişim. Paris'teki bir kâğıt fabrikasına, resim basmaya uygun kâğıt da ısmarlamışım.” (Tokgöz, 1930, ss. 64-65)

Başlangıçta daha çok fennî ve ilmî gelişmeleri okurlarına tanıtmaya çalışan *Servet-i Fünun*, zamanla bir edebiyat mecmuasına dönüşmüştür. Batılı tarzda baskı tekniğini geliştirmek için Avrupa'dan klişeler getiren Ahmet İhsan, ilk yayın döneminde derginin en önemli yazarı olarak karşımıza çıkar. Ahmet Rasim, Nabizâde Nazım, Mahmut Sadık gibi isimlerin ardından Halid Ziya Uşaklıgil hikâyeleriyle yazar kadrosuna dâhil olur. *Servet-i Fünun*, matbuat tarihimizdeki gerçek yerini kendi adıyla anılan edebiyat hareketine ev sahipliği yapmasıyla kazanmıştır. Recaizâde Mahmut Ekrem'in önderliğinde *Servet-i Fünun* sayfalarında bir araya gelen Tefik Fikret, Halid Ziya (Uşaklıgil), Mehmet Rauf, Hüseyin Siret (Özsever), Hüseyin Cahit (Yalçın), Ali Ekrem (Bolayır), Hüseyin Suat (Yalçın), Süleyman Nesib, Ahmet Reşit (Rey), Süleyman Nazif, Faik Âli (Ozansoy), Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) gibi isimler bu devrede derginin şair ve yazar kadrosunu oluşturmuşlardır.

Sonraki yıllarda bu isimlere pek çok şair ve yazar eklenmiş, edebiyat tarihimiz boyunca dergi âdeta önemli bir portreler galerisi görünümü sergilemiştir. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Mehmet Fuat (Köprülü), Refik Halid (Karay), Ahmet Haşim, Ali Canip (Yöntem), Halit Fahri (Ozansoy), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Yusuf Ziya

(Ortaç), Peyami Safa, Orhan Seyfi (Orhon), Yaşar Nabi (Nayır), Cevdet Kudret (Solok), Ziya Osman (Saba), Cahit Sıtkı (Tarancı), Ahmet Muhip (Dıranas), Halikarnas Balıkcısı, Osman Cemal (Kaygılı), Ercüment Ekrem (Talu), Oktay Akbal eserleriyle *Servet-i Fünûn* sayfalarında görünen isimlerden bazılarıdır.

Yeni Türk edebiyatını dönemlere ayırırken kullanılan adlandırmalardan birinin “Servet-i Fünun” ibaresini taşıması ve zaman içinde Edebiyat-ı Cedide, Fecr-i Âti, Millî Edebiyat, Yedi Meşale gibi edebiyat topluluklarına ev sahipliği yapması bu derginin edebiyat tarihimizdeki etkisini göstermektedir. Mütareke döneminde yayınına kısa bir süre ara veren dergi, matbuat tarihimizin en uzun ömürlü dergilerinden biri olmuştur. 6 Kânunuevvel 1928 tarihinde *Resimli Uyanış* adını alan ve Latin harfleriyle yayımlanmaya başlayan dergi, 26 Mayıs 1944'te yayımlanan 2461. sayısı ile basın hayatımızdan çekilmiştir.

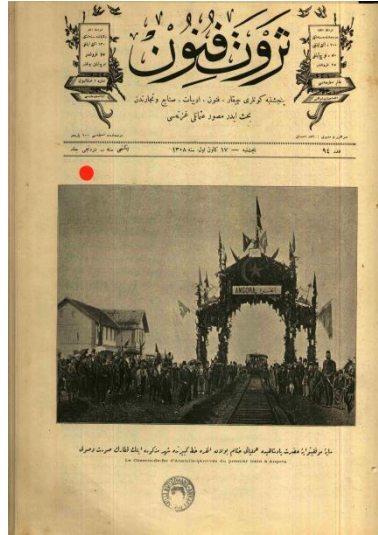
Sayfalarında şiir, hikâye, mensur şiir, makale, deneme, tefrika roman, hatıra, röportaj türlerinde pek çok eser basılan derginin dikkat çeken yönlerinden biri de dönemin diğer dergileri ile kıyaslandığında seyahatname türüne özel bir önem vermesidir. *Servet-i Fünûn*'da yayın hayatı boyunca seyahatname türünde telif ve tercüme pek çok yazı neşredilmiştir. Dergi yazarlarının Osmanlı coğrafyasındaki şehirlere ve Avrupa'ya düzenledikleri seyahatleri ele alan yazıların yanı sıra Asya, Amerika, Afrika hatta Kutuplarla ilgili yazılar da dergide yer alır². Servet-i Fünûn'da dikkat çeken gezi yazılarından bazıları şu şekilde sıralanabilir: “Hatt-ı Irakiye'de Bir Cevelan” (M. Tefvik, 1313), “Amerika İhtisatı” (Kadri, 1309), “Beyrut, Şam, Harran” ve “Boğaziçi'nde Mevsim-i Sayf” (Mahmut Sadık, 1309a-b), “Hac Yolunda” (C. Şahabettin, 1312-1313), “Cenubi Ânâm'da Seyahat” (Mahmut Sadık, 1309c), “Kutba Doğru” (Kadri, 1313), “Seyahat İntibalarım” (Safiye Ali, 1928), “Afrika'nın Şark Eteğinde Bir Avrupa Şehri: Asmara” (Yurtman, 1928), “Hudeyde'den San'a'ya Giderken” (Yıldırım, 1929).

Servet-i Fünûn'da seyahatname türünde eser veren bir diğer isim Ahmet İhsan Tokgöz'dür. Avrupa'da gezip gördüğü yerlere dair pek çok yazısını “Paris Mektubu”, “Londra Mektubu”, “Nice Mektubu”, “Cenevre Mektubu”, “Berlin Mektubu” gibi üst başlıklarla yayımlayan Ahmet İhsan; “Haydarpaşa'dan Alpu Köyüne Osmanlı Anadolu Demiryolu Hattında Bir Seyahat” (Tokgöz, 1308), “Suriye'de Bir Cevelan” (Tokgöz, 1312) “Altı Hafta Nehir Seyahati” (Tokgöz, 1312-1313), “Tuna Üzerinde Bir Hafta” (Tokgöz, 1327), “Tirol Cephesi Ateş Hattında” (Tokgöz, 1333) gibi yazı serileriyle seyahatname edebiyatımız açısından önemli bir boşluğu doldurur. Yazarın *Avrupa'da Ne Gördüm?* (Tokgöz, 1900), *Tuna'da Bir Hafta* (Tokgöz, 1911) ve *Altı Hafta Nil'de Seyahat* (Tokgöz, 2018) adlı seyahatnameleri Latin harflerine aktarılarak neşredilmiştir.

Ahmet İhsan Tokgöz'ün Ankara Yazıları

² 1891-1901 yılları arasında *Servet-i Fünûn*'da yayımlanan gezi yazıları üzerine yapılmış bir çalışma için bkz.: Özdemir, 2008.

Servet-i Fünun dergisinin 17 Kânunuevvel 1308 (29 Aralık 1892) tarihli 95. sayısının kapağını Ankara’da açılışı yapılan tren istasyonunun fotoğrafı süsler ki bu fotoğraf dergiye Ankara vilayetinin mektupçusu Rükneddin Efendi tarafından gönderilmiş, “*saye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i padişahîde amelîyyatı hitam bulan Ankara hatt-ı kebirinde şehri mezkûra, ilk katarın sureti vusulü*” notuyla yayımlanmıştır (*Servet-i Fünûn*, C. 4, Nu. 95, s.1). Ankara tren istasyonu, başkent tarihine damga vuran Vali Abidin Paşa’nın gayretleriyle 1892 yılının Kasım ayı başlarında açılır. Fotoğraftan açılış töreni için hayli özenildiği, pek çok kişinin bu mühim olay için gar binası önünde toplandığı anlaşılmaktadır. Nitekim tiyatro kumpanyaları için o dönemde Ankara’da bulunan Ahmet Fehim, hatıralarının satır aralarında bu istasyonla çevre düzenlemesinin yapımı için olağanüstü bir gayret sarf edildiğini ve bu uğurda yüzlerce ecnebi işçinin çalıştığını kaydetmektedir (Alpman, 1977: 74).

Şekil 3. Ankara tren istasyonunun açılışını gösteren fotoğraf. (*Servet-i Fünun*, Nu. 95).

Tren istasyonunun açılışının o dönemde daha çok bir Anadolu kasabası görüntüsü sergileyen Ankara’ya ilgiyi artırdığı anlaşılmaktadır ki *Servet-i Fünûn*’un sahibi ve başyazarı Ahmet İhsan Tokgöz iki arkadaşıyla birlikte bu istasyonun açılışından kısa bir süre sonra Ankara’ya bir seyahat yapmaya karar verir. Ahmet İhsan Tokgöz, Ankara üzerine ilk yazılarında bu seyahate dair intibaları dile getirir. Tokgöz, Ankara ile ilgili izlenimlerini *Servet-i Fünûn*’un 1 Temmuz 1309 (13 Temmuz 1893)- 22 Temmuz 1309 (3 Ağustos 1893) tarihleri arasındaki 122-125. sayıları arasında “Ankara Müşahedatı” adıyla neşretmiştir.

Ankara Müşahedatı, Asım ve Mazhar Bey adlı iki arkadaşıyla Haydarpaşa Garı’ndan yola çıkan Ahmet İhsan’ın Ankara’ya ulaşmaları ve şehirle ilgili ilk intibalarıyla başlar. Posta memurunun “İşte Ankara!” sözü, yazarı ve arkadaşlarını bir şaşkınlığa düşürmüştür, zira üç arkadaş Ahmet İhsan’ın şehirle ilgili tecrübelerinden hareketle “en kara” tabirine uygun “simsiyah” bir şehirle karşılaşmayı beklemekteydiler. Ahmet İhsan’ın zihninde böyle bir Ankara imajının oluşmasında bu geziden on üç yıl önce

yaptığı başka bir seyahatte yaşadıkları etkili olur. Yazar, babası Halid Bey'in Ankara defterdarlığı görevi nedeniyle meşakkatli bir yolculuktan sonra Ankara'ya ulaşmıştır ve zihninde o günlerin Ankara'sından izler kalmıştır. Yazar, Bursa'dan arabalarla bozuk yollarda on gün süren bir seyahat neticesinde Ankara'ya ulaşmasıyla 1893'te Haydarpaşa'dan kalkan trenle iki günde Ankara'ya varışlarını kıyaslar. 13 yıl önce gördüğü şehir manzarası ile 1893'te karşılaştığı Ankara bir değildir. Yazar, Ankara ile karşılaşmaları arasındaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade eder³:

“Hatırât-ı kadimeye [*eski hatıralar*] istinat ederek [*dayanarak*] sabahleyin kayıkta, gündüz yolda arkadaşlara verdiğim malumattan birinin böyle boşa çıkması, katar süratle kat-ı mesafe ederek [*ilerleyerek*] giderken bizi epey güldürdü. Katarın kat-ı mesafesi her an pişgâhımızdaki [*önümüzdeki*] manzarayı tevsî eyliyordu [*genişletiyordu*]. Evvel emirde [*önce*] tepeler arkasından kısım-ı ulyasıyla [*büyük bir kısımla*] müsadif-i nazarımız olan [*göze çarpan*] Ankara kendini ta aşağılara kadar gösterdi. Kezalik [*böylece*] sağından solundan meşhur bağları da meydana çıktı, nihayet şehrin eteğindeki bahçeler, âsâr-ı kadimeden [*tarihi eserlerden*] olan köprü, daha sonra Haydarpaşa'dan beri gelen hutut-ı hadidiyenin [*demiryollarının*] Ankara eteğinde nokta-i intihası [*bitiş noktası*] bulunan mevkif [*durak, istasyon*] göründü.” (Tokgöz, 1309a, s. 277)

Ahmet İhsan ve arkadaşları, tren istasyonunda yol tezkeresi ile ilgili işlemleri hallettikten sonra yorgunluklarını gidermek için bir an evvel kalacakları otele gitmek isterler fakat Reji'nin görevlendirdiği tütün kolcusunun üç arkadaşın çantalarında kaçak tütün taşıyıp taşımadıklarını kontrol etmek istemesi otele gidişlerini bir müddet geciktirir. Tütün kolcusunun “tecavüzkârane” davranışını eleştiren Ahmet İhsan ve arkadaşları “tütün içmedikleri hâlde” çantalarını kontrol ettirmek zorunda kalırlar. Daha sonra çantalarını yüklenen hamalın lando arabasına eşyalarını atan üç arkadaş, güzel bir şosede kısa bir süre ilerledikten sonra şehrin girişindeki İsmail Efendi Oteli'ne⁴ yerleşirler.

Tütün kolcusunun davranışları ile başlayan olumsuzluklar kalacakları otelde de devam eder. Çünkü otelin dış manzarasındaki güzellik çalışanlarının hal ve tavırlarında yansımamakta, üstelik otel iğrenç bir şekilde kokmaktadır. Akşamüzeri şehre ulaşan üç arkadaş, eşyalarını otele

³ Günümüzde anlamlarının bilinmesinde zorlanılacağına inandığım kelime ve terkipler [ ] içinde açıklanmış ve italik gösterilmiştir. (N.T.)

⁴ Ahmet İhsan'ın bahsettiği İsmail Efendi Oteli, Ankara tarihinde önemli bir yer edinen Taşhan'dır. Ankara'nın sosyal ve kültürel yapısı; 19. yüzyılın sonlarında, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, belirgin bir şekilde değişmeye başlamıştır. Eğitim kurumlarında ve basın-yayın faaliyetlerinde görülen gelişmelerin yanı sıra, şehrin konaklama mekânlarında ve eğlence hayatında da bir çeşitlenme görülür. 19. yüzyılın sonlarına kadar canlı bir ticaret şehri olan Ankara'da hanlar ve bedestenler konaklama ihtiyacını karşılar; 19. yüzyılın sonlarında şehirde konforlu olmasa da art arda oteller açılmıştır. Handan otele dönüşümün güzel bir örneği meşhur Taşhan'dır. Abidin Paşa'nın mektupçusu İsmail Hakkı Bey tarafından satın alınan arazide 1886 yılında yapımına başlanan ve 1888 yılında tamamlanan yüz odalı Taşhan'ın bir bölümü zamanla otel olarak işletilmeye başlanmıştır. (Tonga, 2016, s. 57).

bırakır bırakmaz Ankara Ovası'nda gözlemlenen akşam manzaralarını seyretmek için şehri gezmeye başlarlar. Ankara Müşahedatı'nın ilk yazısından alınan şu satırlarda üç seyyahın bugünkü Ulus ve civarında dolaştıkları, Hacı Bayram Türbesi ve civarında gezdikleri anlaşılmaktadır:

“Otel şehrin medhalinde [*girişinde*] bulunuyordu, evvela sola döndük, Belediye Kıraathanesi olduğu üzerine yazılmış ibareden anlaşılan bir binanın kâin bulunduğu [*var olduğu*] çıplak meydanın önünden geçtik, üstü beyaz kubbeli penceresi parmaklıklı murabbau'ş-şekl [*dörtgen şeklinde*] bir türbeyi solda bırakıp aşağıya doğru ilerlemek istedik, gittiğimiz tarafta toz ziyade olduktan başka görülecek de bir şey yoktu. Yalnız üzerlerine birer beyaz badana çekilmiş, çamur ve kerpiçten inşa edilmiş kulübeler vardı. Geldiğimiz tarafa döndük, otelin pişgâhından [*önünden*] tekrar geçerek arkaya müsadif [*rastlayan*] bir dikili taş gördük. Onun ilerisinde telgraf hututunun [*hatlarının*] intiha bulmasından [*bitmesinden*] telgrafhane olduğu anlaşılan güzel bir bina ile daire-i hükûmeti [*hükûmet dairesi*] debboyu [*depoyu*] hatırat-ı atikam [*eski hatıralar*] sevkiyle [*sayesinde*] tanıdım. Arkadaşlara gösterdim. Artık vakit gecikmiş idi, otele döndük.” (Tokgöz, 1309a, s. 277)

Otele dönen üç arkadaş, yemek ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra uyumak üzere odalarına çekilirler ki aksilikler odalarında devam eder. İlk Ankara ve civarında “eSEMBELA” adıyla anılan sivrisineklerin saldırıları yüzünden üç arkadaş uyumakta zorlanırlar. Ardından ayakta çorap, elde eldiven, yüzde mendil uykuya zar zor dalan gezginlerin uykularını sabahın erken saatlerinde kapılarının önünde gürültü yapan insanlar böler. Nazikçe gürültü yapanları uyaran üç arkadaş odalarına dönerler, fakat gürültü kesilmemiştir. Otel görevlilerini çağırıp duruma müdahale etmelerini isterlerse de değişen bir şey olmaz, üç arkadaş çaresiz üzerlerini değiştirip kahvaltı etmek için aşağıya inerler. Kahvaltının ardından Ankara sokaklarında gezintiye çıkarlar. Ahmet İhsan'ın şu cümleleri Ankara'nın o dönemdeki manzarasını içermesi bakımından dikkat çekicidir:

“Heyet-i umumiye [*genel görünüş*] itibarıyla bir dağ üzerine mevzu [*konulanmış*] olan Ankara'nın kısm-ı atîki [*eski kısmı*] metîn [*sağlam*] bir hisar ile muhatmış [*çevriliymiş*] ki elan [*hâlâ*] yukarı mahalle denilen mevaki [*yerler*] bu hisarın duvarı içinde kalır. Şehir kâin olduğu [*bulunduğu*] dağın üç cephesini sarıp, asıl kalenin arkasına isabet eden kısmı -pek dik olduğu için- boş bırakır, dağın etekleri ise asıl cepheden ovaya, sağdan soldan ve arkadan dahi bir dereye münthehi olur [*ulaşır, kavuşur*], burada da Ankara Dağı'yla sair kayalık taşlık ufak dağlardan teşekkül eder. Şu hesaba nazaran bir defa hisarın tam zirve noktasına vasil olursak [*ulaşırsak*] pişgâhımızda [*önümüzdeki*] Ankara'nın kısm-ı azâmı [*büyük kısmı*] ile ovasını, büyük demir yolu mevkiğini [*durağını*], sağımızda, solumuzda, arkamızda şehrin aksam-ı mütebakiesiyle [*geriye kalan kısımlarıyla*] dereyi, ileride Ankara'nın meşhur bağlarını görecektik. Şehre bir defa şöyle kuş bakışı atf-ı nazar-ı tetkik olunduktan [*bakış attıktan*] sonra hisara çıkıp inmekle başlıca mahallatını [*mahallelerini*] ve çarşuyu, ikindiden sonra fikren takarrür ettirdiğim [*kararlaştırdığım*] bir araba cevelanı [*gezintisi*] ile etraf ve muhitini görmüş, yani Ankara'yı öğrenmiş olacağız.” (Tokgöz, 1309b, s. 292).

Şehrin ara sokaklarında tezek yığınlarıyla karşılaşmaları, nüfus yoğunluğu ve dükkânlardaki malzeme çeşitliliği üç arkadaşın dikkatini çeker. Dar ve dik sokaklardan geçtikten sonra Hisar'a ulaşan üç seyyah, Ankara Kalesi ile civarını hayran bakışlarla uzun uzun gezerler. Ankara Kalesi'nden bütün şehir manzarasını seyrettikten sonra üstü tahta perdelerle kapalı Ankara çarşısının dar ve yokuşlu sokaklarını dolaşmaya başlarlar. Ahmet İhsan, yazısının bu kısmında çarşıda gördüklerini ayrıntılarıyla anlatır. Bir süre sonra otellerine dönüp dinlenen üç arkadaş, akşamüzeri arabayla şehri dolaşmaya karar verirler. Ahmet İhsan, akşamüzeri yaptığı bu gezintide şehrin fotoğraflarını çeker ki bu fotoğraflar Ankara'dan gönderilen bazı fotoğraflarla birlikte Ankara Müşahedatı'nda kullanılmıştır. *Servet-i Fünûn*'da yayımlanan bu fotoğraflar, Ankara şehir tarihiyle ilgili önemli belgeler olması bakımından dikkat çekicidir.

Şekil 4. Ankara Kalesi ve civarı
(*Servet-i Fünûn*, S. 123, kapak fotoğrafı)

Şekil 5. Şehrin hükümet dairesi tarafından görünüşü. (*Servet-i Fünûn*, Nu. 125).

Şekil 6. Hacı Bayram Camii ve civarı. (*Servet-i Fünûn*, Nu. 125).

Şekil 7. Ankara telgrafhanesi (*Servet-i Fünûn*, Nu. 125).

Şekil 8. Ankara Mekteb-i İdadisi (*Servet-i Fünûn*, Nu. 125).

Şekil 9. Ankara Belediye Gazinosu (Servet-i Fünûn, Nu. 125).

Ahmet İhsan yazısının devamında Ankara Valisi Abidin Paşa⁵ ile görüşmek amacıyla hükümet dairesine gittiklerinden fakat Abidin Paşa sabah katarıyla başka bir yere gittiği için valiyle görüşemediklerinden bahseder. Vilayet mektupçusu Rükneddin Efendi ve dönemin Ankara defterdarıyla kısa bir süre sohbet eden Ahmet İhsan ile arkadaşları otellerine dönmek zorunda kalırlar. Üç arkadaş, otelde dinlendikten sonra Rükneddin Efendi tarafından alınarak arabayla bir Ankara gezintisine daha çıkarılırlar. Bu araba gezintisinde Ankara’nın dereleri, bağları, köprüleri, Bentderesi civarı ve muhacir mahallesi tasvir edilir:

“Araba içinde olan cevelanımız [*gezintimiz*] bahçelerden sonra hisarın arkasına girdi, bir tarafımız kesme kayalardan müteşekkil dağ, diğer tarafımız vaktiyle kaleye hendek hizmetini gören dere ile şehirdi. Biraz daha yürüdüğümüz gibi ağaçlık bir çeşme kenarına geldik. Burada Ankara’nın en mutena [*güzel, seçkin*] suyu bulunduğunu, şehir ehl-i tenezzühünün [*gezip dolaşan kimselerin*] mevaki-i safasından [*eğlence mekânlarından*] biri olduğunu da hatırladım. Çeşme ile etrafındaki ağaçların, çayırın hatta katırlar üstüne takılıp içlerine üçten altıya kadar testi geçirilen birer çift delikli tahtaların bile manzarası değişmişti. Biraz sonra köprüden geçerek muhacir mahallesine, daha sonra geçen hafta nüshasında resmini seyrettiğiniz arka cihet mahallatına [*mahallelerine*] geldik; pişgâhımızda [*önümüzde*] dahi Ankara bağları bulunuyor, bağlarla şehir arasında epeyce bir ova görülüyordu. On dakika daha kat-ı mesafe ettiğimiz gibi vilayete ait Mülkiye Mekteb-i İdadisi’yle, henüz na-tamam [*tamamlanmamış*] hastane göründü ki işte bunlar Ankara’nın yeni ebniyesindendi [*binalarındandı*], müşahadat-ı kadimem [*eski gözlemlerim*] ile olan fark şimdi geçtiğimiz şose ve şu binalar ile ileride nazar-ı memnuniyetle [*memnun bir şekilde*] temaşa

⁵ 1885-1891 yıllarında Ankara’da valilik yapan Abidin Paşa’nın şehrin tarihinde özel bir yeri vardır. Abidin Paşa, Ankara’ya demiryolu ulaşmadan önce sık sık yardım kampanyaları açarak şehrin bazı altyapı tesislerini kurmuş ve karayolu ağını genişletmiştir. Onun yönetimi döneminde Gureba Hastahanesi, Rüştiye, Hamidiye Sanayi Mektebi ve Ankara Sultanisi (Taş Mektep) faaliyete geçmiş; Ankara Vilayet Matbaası’nda resmî evraklar dışında bazı ilmi, tarihî ve edebî eserler basılmaya başlanmıştır. Abidin Paşa hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Kılıç, 2004, ss. 165-174.; Ortaylı, 2000, ss. 207-217.

ettiğimiz demir yol mevkifi [*durağı*] ve vagonlardı.” (Tokgöz, 1309c, ss. 309-310)

Akşam katarının dönüşüne dek arabayla şehri dolaşan üç arkadaş, tren istasyonunda vilayetin diğer önde gelenleriyle birlikte Abidin Paşa’yı karşılarlar. Bir süre Abidin Paşa ile sohbet eden üç arkadaş, o gece valinin köşkünde misafir olurlar. Yorgun ve uykusuz geçen birkaç günün ardından gerçekleşen bu misafirlik üç arkadaşını ziyadesiyle memnun eder. Ertesi günün sabahında Abidin Paşa’nın köşküden ayrılarak İsmail Efendi Oteline dönerler. Eşyalarını hazırlayıp İstanbul’a dönüş için öğle saatlerinde kalkacak trene giderler. Ankara Müşahedatı’nın üçüncü yazısı, Ahmet İhsan Bey ve iki arkadaşının İstanbul’a dönmek üzere trene binmeleriyle noktalanır. Müşahedat’ın geriye kalan iki yazısında dönüş yolculuğunda görülen Eskişehir, Bilecik ve Bursa’ya dair izlenimler aktarılır. Üç arkadaşın seyahatleri, Bursa’dan bindikleri vapurun İstanbul’a ulaşmasıyla son bulur.

Ahmet İhsan’ın yazı serisindeki Ankara gözlemleri, 19. yüzyılın sonlarına doğru Ankara’nın panoramasını sergilemesi bakımından dikkat çekicidir. Ahmet Fehim’in hatıraları, *Tanin* gazetesi yazarlarından Ahmet Şerif’in *Anadolu’da Tanin* (1999) ve Macar gazeteci Bela Horvath’ın *Anadolu 1913* (1996) kitaplarıyla birlikte bu yazı serisi, Cumhuriyet’in hemen öncesinde Ankara’nın sosyal, tarihî, kültürel ve ekonomik özelliklerini takip edebileceğimiz önemli bir belge özelliği gösterir. Nitekim Reşat Ekrem Koçu, bu yazı serisini “Bay Ahmet İhsan’ın Ankara Müşahedatı adı ile *Servet-i Fünun*’da çıkmış eski ve uzun bir yazısı, Anadolu’nun göbeğinde Türkiye Cumhuriyeti’nin yarattığı devlet merkezi Ankara’nın, yarım asır evvelki manzarası için değerli bir vesikadır.” cümleleriyle değerlendirmiştir (Koçu, 1935, s. 341).

Ahmet İhsan Tokgöz’ün Ankara’yı ele alan ikinci yazısı, Ankara Müşahedatı’ndan yaklaşık otuz beş yıl sonra kaleme alınan “Ankara’da Ne Gördüm?”dür. Yazar, bu yazısında da Ankara’ya trenle yaptığı bir seyahati ve şehirdeki gözlemlerini anlatır. Ahmet İhsan, demiryollarındaki ve trenlerdeki gelişmelerden bahsettikten sonra sözü geçmişte Ankara’ya yaptığı iki seyahate getirir:

“Ankara’ya iki seyahatim var; fakat çok eski zamanlardadır. Birisinde çocuk idim. Buraya muhacir arabasıyla ve Bursa tarihiyle, geceleri tuhaf köy kulübelerinde yatarak on günde gitmiştik... Şimdi hatırlıyorum: Seferhisar’ın başları tepsili ve örtülü kadınlarını, Ankara’nın çamurdan evlerini ve tezek yakan ocaklarını... Babamın bana Ankara’da yaptırdığı ‘sof’ esvap, annemin ‘şallı’ feracesi hâlâ gözümün önünde! Ben o ‘sof’ esvabı bir türlü eskitememiştim; annem şallı feracesini senelerce yıpratamamıştı ve nihayet dadımın gelinlik entarisi olmuştu! İkinci seyahatim Ankara şimendiferinin açıldığından biraz sonradır. *Servet-i Fünun*’un otuz sene evvelki ciltlerine bakarsanız Ankara seyahatimin hikâyesini okursunuz. Şimdi üçüncü defa olarak Ankara’ya gidiyorum ve çok tatlı heyecanlar içindeyim...” (Tokgöz, 1928, s. 208).

Ahmet İhsan Tokgöz’ün şehre son seyahatinin ardından Ankara önce Millî Mücadele’nin merkezi olmuş, ardından da başkent seçilmiştir. Tokgöz,

başkent seçilişinin ardından Ankara'nın yaşadığı hızlı değişimi yazısının satır aralarında işler. Geniş caddeleri, yaya kaldırımları, yapılmakta olan yeni binalarıyla Ankara yeni devletin tecessüm ettiği bir şehir olmuştur. Yazıdan 1927'de Evkâf Oteli'nin ve Ulus'taki Atatürk Heykeli'nin yapım çalışmalarının sürdüğü anlaşılmaktadır. Yazar, hummalı bir şekilde bayındırlaşan, bütün insanları aynı gaye etrafında kenetlenmiş bir şehir portresi çizer. Ahmet İhsan'ın Ankara'nın başkent seçilişi esnasında yaşanan harareti tartışmalara da atıfta bulunacak şekilde şehri asırlarca Osmanlı devletine payitahtlık yapan İstanbul'la karşılaştırması dikkat çekicidir:

— İstanbul'da bedbinlik [*kötümserlik*], Ankara'da nikbinlik [*iyimserlik*].

— İstanbul'da menfi [*olumsuz, kötü*] ve Ankara'da müspet hayat.

— İstanbul'da gevşek ve uyuşuk, Ankara'da çalışkan ve faal hayat.

— İstanbul'da her şey köhneleşiyor, Ankara'da her şey yeni.

Ve ben yirmi sene daha genç olmadığımı hayıflandım!” (Tokgöz, 1928, s. 208).

Ahmet İhsan, 1929 yılının sonlarına doğru kaleme aldığı “Ankara'da Dört Gün” adlı yazısında şehre yaptığı üçüncü seyahati anlatır. Ahmet İhsan'a göre şehir, bir yıl önceki hâliyle kıyaslandığında günden güne daha çok gelişmekte ve asrileşmektedir:

“Son Ankara seyahatim bende -mübalağasız olarak söylüyorum- bir Avrupa seyahati hissi bıraktı. Ekspres'te tam Avrupa gibi yataklı vagon, güzel bir vagon restoran, sonra istasyondan bindiğim otomobilin, memleketimizde görmeye alışmadığımız çok geniş bir caddeden geçerek Avrupa otellerinden hemen hiç farkı olmayan Ankara Palas'a beni getirişi, oradaki temiz ve konforlu odalar... Sonra sokağa çıktığım vakit Ankara'da ilk defa gördüğüm belediye intizamı ve insana uzaktan zarafetiyle ve mükemmeliyetle tatlı tatlı bakan yeni İş Bankası binası... Bankanın idare kapısında gelenleri nazikâne kabul ederek asansöre alan temiz ve hususî esvaplı hademe efendiler; bankanın içindeki sakin fakat hiç durmayan iktisat faaliyeti... Ben gene sokaktayım; genişlemiş caddeler; güzel ve temiz lokantalar; dört beş katlı yükselmiş yeni kâgir daireler ve nihayet bir büyük inşaat şantiyesinin yanından geçerek bütün Ankara ovasına hâkim bir tepe üstüne kurulmuş olan yeni Türk Ocağı merkez binasına geldim.” (Tokgöz, 1929, ss. 18-19).

1931 yılında Ordu mebusu olarak TBMM'ye giren ve Ankara'da yaşamaya başlayan Ahmet İhsan Tokgöz, Ankara ile ilgili yazılar kaleme almayı sürdürmüştür. Yazar, bu devrede kaleme aldığı yazılarda “Ankara Postası” üst başlığıyla şehirde yaptığı Dikmen bağlarına, Mamak'a ve Gazi Orman Çiftliği'ne gezileri ve bu gezilerdeki gözlemleri dile getirmeye devam etmiştir (Tokgöz, 1931 a-b). Esas itibarıyla Cumhuriyet'in ilanından sonra Ahmet Haşim “Ankara” (2010, s.245), Abdülhak Şinasi Hisar, “Ankara'nın Güzellikleri”(Hisar, 1933, ss. 37-38), Ercüment Ekrem Talu

“Ankara Mektupları” (Talu,1937)⁶ ve Peride Celal “Ankara Notları” (Celal, 1939) gibi yazılarında Ankara’daki bu değişimi yazılarında sıklıkla işlemeye başlayan edipler olarak karşımıza çıkarlar. Ahmet İhsan Tokgöz de 1930’ların başında şehrin geçirdiği dönüşümü yakinen gözlemleyen bir isim olarak ön plana çıkar ve bahsi geçen yazılarda bu değişime dikkat çekmiştir.

Sonuç

Ankara, tarih boyunca çeşitli devletler tarafından yönetilen, işgal edilen, muhasara altında tutulan, bazen yakılan-yıkılan ama her zaman stratejik konumunu koruyan önemli bir şehirdir. Zengin tarihine, siyasî ve kültürel birikimine rağmen özellikle yakın dönem Ankara tarihi üzerine çalışanlar şehir üzerine çok az yazı ve eserin kaleme alındığını görürler. Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nden sonra şehrin sosyo-kültürel gelişimini izleyebileceğimiz kaynak sayısı oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda Ahmet İhsan Tokgöz’ün *Servet-i Fünûn*’da kaleme aldığı Ankara yazıları ayrı bir önem kazanmaktadır.

Ahmet İhsan Tokgöz, edebiyat tarihimize damgasını vuran *Servet-i Fünûn* dergisinin sahibi olmasının yanı sıra edebiyatçı kimliğiyle de dikkat çeken bir şahsiyettir ve kaleme aldığı gezi yazılarıyla edebiyatımızda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Yazarın 1893’te bir seri halinde yayımladığı “Ankara Müşahedatı”, 1890’ların başındaki Ankara hayatına dair önemli veriler içerir. Cumhuriyet’in ilanından önce Ankara’ya iki seyahat düzenleyen yazar, 1927’de kaleme aldığı “Ankara’da Ne Gördüm?” başlıklı yazısında Ankara’nın başkent olduktan sonra yaşadığı değişimi gözler önüne serer. Ahmet İhsan, “Ankara’da Dört Gün”, 1931’de milletvekili olduktan sonra “Ankara Postası” üst başlığıyla yayımladığı gezi yazılarında şehri değerlendirmeyi sürdürür. Bir bütün hâlinde değerlendirildiğinde Ahmet İhsan Tokgöz’ün Ankara yazıları, başkent tarihindeki gösterdiği değişimi yansıttığının yanı sıra, bu değişimi kronolojik olarak ve dönemin önemli bir aydınının gözünden vermesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

Ahmet Hâşim (2010). “Ankara”, *Bütün Eserleri 2: Bize Göre ve İkdâm’daki Diğer Yazılar*, Haz. İnci Enginün-Zeynep Kerman, 4. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay.

Ahmet Şerif (1999). *Anadolu’da Tanın*, (Haz. Mehmet Çetin Börekçi), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

ALPMAN, H. K. (1977). *Ahmet Fehim Bey’in Hâtıraları*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

⁶ Ercüment Ekrem Talu’nun Ankara üzerine kaleme aldığı yazıları değerlendiren bir makale için bkz.: Kumsar, İsmail Alper, 2020, ss.389-402.

C. Şahabettin (1312-1313/ 1897). “Hac Yolunda”, *Servet-i Fünûn*, Nu. 312-338, 20 Şubat 1312 (4 Mart 1897)-21 Ağustos 1313 (2 Eylül 1897).

CELAL, Peride (1939). “Ankara Notları 1-7”, *İkdam*, 13 Temmuz-19 Temmuz 1939.

Doktor Safiye Ali (1929). “Seyahat İntibalarım I-II”, *Servet-i Fünun*, C. 64, Nu. 1659-1660 (185), 27 Mayıs-14 Haziran 1928.

ERCİLASUN, B. (1996). *Ahmet İhsan Tokgöz*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

HİSAR, Abdülhak Şinasi (1933). “Ankara'nın Güzellikleri”, *Varlık*, Nu.3, Haziran 1933, ss. 37-38.

HORVATH, B. (1996). *Anadolu 1913*, (Çev. Tarık Demirkan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Kadri, (1309 / 1893). “Amerika İhtisatı”, *Servet-i Fünûn*, C. 5, Nu. 113-123, 29 Nisan 1309 (11 Mayıs 1893)-8 Temmuz 1309 (20 Temmuz 1893).

Kadri, (1313 / 1897). “Kutba Doğru”, *Servet-i Fünûn*, C.13, Nu. 318-327, 3 Nisan-4 Haziran 1313 (16 Nisan 1897-16 Haziran 1897).

KILIÇ, F. (2004). “Ankara'nın Başkent Olma Yolunda İleri Görüşlü Bir İdarecisi ve Edibi: Âbidin Paşa”. *Cumhuriyetin 80.Yılında Her Yönüyle Ankara* kitabı içinde, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim ve Kültür Daire Başkanlığı Yay., ss. 165-174

KOÇU, R. E. (1935). “1893'te Ankara”, *Varlık*, C.2, Nu. 46, s. 341.

KUMSAR, İsmail Alper (2020). “Ercüment Ekrem Talu'nun Yazılarında Ankara”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 8(2), ss. 389-402.

M. Tefvik (1313 / 1897). “Hatt-ı Irakiye'de Bir Cevalan”, *Servet-i Fünûn*, Nu. 325-349, 22 Mayıs 1313 (3 Haziran 1897)-6 Teşrinisani 1313 (18 Kasım 1897).

Mahmut Sadık (1309a / 1893). “Beyrut-Şam-Harran”, *Servet-i Fünûn*, Nu. 116, 20 Mayıs 1309 (1 Haziran 1893), ss. 178–181.

Mahmut Sadık (1309b / 1893). “Boğaziçi'nde Mevsim-i Sayf”, *Servet-i Fünûn*, Nu. 133, 16 Eylül 1309 (28 Eylül 1893), ss. 37-39.

Mahmut Sadık (1309c / 1893). “Cenubî Ânâm'da Seyahat”, *Servet-i Fünûn*, C.5, Nu. 119-125, 10 Haziran 1309 (22 Haziran 1893)-15 Temmuz 1309 (27 Temmuz 1893).

ORTAYLI, İ. (2000). 19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi, Hinterlandının ve Hinterlanddaki Üretim Eylemlerinin Değişimi. *Tarih*

İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri Kitabı içinde, (2. Bas, Der.: A. T. Yavuz), Ankara: TBMM. Basımevi, ss. 207-217.

ÖZDEMİR, Z. (2008). *Servet-i Fünûn Dergisinde Seyahat Yazıları (1891-1901)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TALU, Ercüment Ekrem, “Ankara Mektupları”, *Son Posta*, 11 Mart 1937-3 Mayıs 1938.

TANPINAR, A. H. (2007). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

TOKGÖZ, A. İ. (1308 / 1892). “Haydarpaşa’dan Alpu Köyüne Osmanlı Anadolu Demiryolu Hattında Bir Seyahat”, *Servet-i Fünun*, C.3, Nu. 75-79, 6 Ağustos 1308 (18 Ağustos 1892)-24 Eylül 1308 (6 Ekim 1892).

TOKGÖZ, A. İ. (1309a / 1893). “Ankara Müşahedatı-1”, *Servet-i Fünûn*, C.5, S.122, 1 Temmuz 1309 (13 Temmuz 1893), s.277-279.

TOKGÖZ, A. İ. (1309b / 1893). “Ankara Müşahedatı 2-3”, *Servet-i Fünûn*, C. 5, Nu. 123, 8 Temmuz 1309 (20 Temmuz 1893), s. 292–295.

TOKGÖZ, A. İ. (1309c / 1893). “Ankara Müşahedatı 3-4”, *Servet-i Fünûn*, C. 5, Nu. 124, 15 Temmuz 1309 (27 Temmuz 1893), ss. 309-310.

TOKGÖZ, A. İ. (1312 / 1896-1897). “Suriye’de Bir Cevelan”, *Servet-i Fünun*, C.12, Nu. 299-311, 21 Teşrinisani 1312 (3 Aralık 1896)-13 Şubat 1312 (25 Şubat 1897).

TOKGÖZ, A. İ. (1312-1313 /1896-1897). “Altı Hafta Nehir Seyahati”, *Servet-i Fünun*, C. 7, Nu. 312-338, 20 Mayıs 1312 (1 Haziran 1896)-21 Ağustos 1313 (2 Eylül 1897).

TOKGÖZ, A. İ. (1327 / 1911). “Tuna Üzerinde Bir Hafta”, *Servet-i Fünun*, C. 41, Nu. 1052-1059, 21 Temmuz 1327 (3 Ağustos 1911)-8 Eylül 1327 (21 Eylül 1911).

TOKGÖZ, A. İ. (1333 / 1917). “Tirol Cephesi Ateş Hattında”, *Servet-i Fünun*, C.53, Nu. 1361-1368, 4 Teşrinievvel 1333 (4 Ekim 1917)-22 Teşrinisani 1333 (22 Kasım 1917).

TOKGÖZ, A. İ. (1900). *Avrupa’da Ne Gördüm?*, İstanbul: Âlem Matbaası. [Latin harfleriyle yayımlanmış hâli: Ahmet İhsan, (2007) *Avrupa’da Ne Gördüm?*, (Haz. Adnan İslamoğulları, Ahmet Fethi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.]

TOKGÖZ, A. İ. (1911). *Tuna’da Bir Hafta*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası.

TOKGÖZ, A. İ. (1928). “Ankara’da Ne Gördüm?”, *Servet-i Fünûn*, C.63, Nu.1643, 9 Şubat 1928, s. 208.

TOKGÖZ, A. İ. (1929). “Ankara’da Dört Gün”, *Servet-i Fünûn*, C.67, Nu.1739, 12 Kanunuevvel 1929, s. 18-19.

TOKGÖZ, A. İ. (1930). *Matbuat Hatıralarım 1888-1923* (Birinci Cilt Meşrutiyet’in İlanına Kadar), İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.

TOKGÖZ, A. İ. (1931a) “Ankara Postası: Civar Bağlarda, Ankara’nın Çamlıca’sı Dikmen, Dikmen’in Arkasında Balığı Bol Göl, Mamak Köyü”, *Servet-i Fünûn*, C.69, Nu.1815, 28 Mayıs 1931, s. 130.

TOKGÖZ, A. İ. (1931b) “Ankara Postası: Gazi Orman Çiftliği’nde 27 Temmuz 1931”, *Servet-i Fünûn*, C.70, Nu.1826, 13 Ağustos 1931, s. 164-165.

TOKGÖZ, A. İ. (2018). *Altı Hafta Nil’de Seyahat*, (Haz. Kenan Karabulut), İstanbul: Pales Yay.

TONGA, N. (2016). *Cumhuriyet Döneminde Bir Edebî Muhit Olarak Ankara (1923-1980)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILDIRIM, A. S. (1929). “Hudeyde’den San’a’ya Giderken”, *Servet-i Fünûn*, C. 65, Nu. 1711, s. 410.